

НАТАЛЯ СЬОМАК

Тема дипломної роботи: «Тема гендерного насильства в поетичній творчості Т.Г. Шевченка»

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Г.Д. Левченко

Тема гендерного насильства у творчості Т.Г. Шевченка

Феміністичний дискурс ось уже протягом століття відтворює новий образ жінки. У феміністичному проєкті пояснюється «минула дефектність» жінки не як природня даність, а як власне культурно сконструйоване явище. Традиційна культура досить довго контролювала «природне життя жінки», не допускаючи її в інтелектуальний світ [3, с. 11]. Таким чином, виходячи з поняття людини як сконструйованої культурою істоти, літературний феміністичний критицизм має на меті переосмислити класичну дихотомічну структуру, в якій уявлення про «чоловіче» та «жіноче» породжують стереотипні смислові ряди: активність-пасивність, душа-тіло, культура-природа, тощо. Феміністична критика спирається на ґрунтовні праці Сімони де Бовуар «Друга стаття», Пулен де ля Барр «Про рівність двох статей», Мері Волстонкрафт «Виправдання прав жінки», Маргарет Фуллер «Жінка в дев'ятнадцятому столітті», Ненсі Ходоров «Репродукція материнства: психоаналіз і соціологія гендеру» та інші.

Термін «гендерне насильство» використовується для розрізнення звичайного насильства і насильства, що направлене на приватних осіб чи на групи осіб на підставі статі (гендерної ознаки). Воно включає дії, що завдають фізичної, психологічної, сексуальної шкоди чи страждання, погрозу таких дій, примус та інші обмеження свобод всупереч принципу гендерної рівності [1, с. 457].

У патріархальному суспільстві чоловіки трактують жінку як «іншу», як проміжну опосередковану ланку між мертвою природою, яку підкорює, самостверджуючись, чоловік, – і вищою духовною сутністю, носіями якої представники «сильної» статі визнають лише себе. Жінка завжди означається через чоловіка, у зв'язку з його ціннісною ієрархією. Її намагаються перетворити на річ, спрямувати до іманентності, оскільки її трансцендентність постійно живила б у ній усвідомлення своєї достатності й суверенності. Драма жінки саме в цьому конфлікті між настійним прагненням будь-якого суб'єкта утвердити свою самодостатність і її становищем, яке перетворює її в підлеглий об'єкт. Нездатність жінки до тяжкої праці спричинила її падіння. Чоловік сприйняв її в світлі бажань, збагачення та експансії. Отже, за наявності двох категорій людей кожна хоче накинути іншій своє верховенство [7, с. 8]. Сімона де Бовуар зауважує, що історично «жінку шанували доти, доки чоловік був рабом своїх страхів, співником своєї власної безпорадності» [7, с. 9]. Щоб чоловік здійснився, він мусив спершу скинути жінку з п'єдесталу. Отже, культ жінки підтримувався лише страхом перед втратою авторитету і своїх позицій, а не любов'ю.

Виходячи з міркувань Сімони де Бовуар, що жінкою не народжуються, а стають, фемінізм сконцентрувався на осмисленні того, як конститууються і утверджуються соціальні норми, які перетворюють жінок на «інше», вічне чоловіче дзеркало. Аналіз культурно-символічних аспектів дозволив гендеру виявити знакові ряди, в яких чоловіче асоціюється з раціональним, духовним, божественним, культурним, а жіноче – з чуттєвим, тілесним, гріховним, природним. Чоловіче вважається позитивним, значимим, домінантним, а все жіноче – негативним, вторинним, підпорядкованим [9, с. 95]. Хоч жінка в деяких суспільствах має владу, але ця влада «нелегітимна, руйнівна, позбавлена авторитету», адже чоловік посідає домінантне місце у суспільстві.

Для художньої системи творів Т. Шевченка є актуальними гендерні стереотипи. З одного боку, Т. Шевченко постає перед нами як Кобзар, Пророк, сильний духом борець проти царської влади, а з іншого боку, це – людина з фемінними ознаками, що оплакує долі покриток, нещасних матерів – усіх жінок. З'являються риси чуйної, ніжної, ранимої, скорботної людини, що протиставляються відчайдушному борцеві. Тому єдність Шевченкової особистості, водночас є єдністю полівалентною, внутрішньо множинною. Погляд на Т. Шевченка – погляд крізь призму протистояння жіночності й мужності, а в основі своїй і крізь призму національної сили та слабкості. Першим таким дослідженням є психоаналітична розвідка С. Балея, у якій дослідник звертає увагу на жіночу самоідентифікацію Т. Шевченка, фемінність Шевченкової душі [2, с. 53].

Джерела фемінності беруть початок зі самого стилю доби романтизму. Адже саме страждання жінки – прекрасної, доброї, народженої для щастя – видавалося Т. Шевченкові-романтикові найразючішою, найболіснішою, найнесправедливішою трагедією у світі. Звідси, й спроби репрезентувати себе в жінці, відобразити стан своєї самотньої, зрадженої, катованої душі через трагічні жіночі образи. З'ясовуючи причини фемінності, варто звернути увагу на лібідну прив'язаність ліричного героя до матері. Наслідки дитячих переживань, пов'язаних з ранньою втратою матері, простежуються, зокрема, в наскрізній для творчості Тараса Шевченка жіночій темі.

Для поета кожна жінка – «інша», завжди нещасна, пригноблена. У своїх творах для означення жінок Т. Шевченко використовує традиційні народнопісенні образи: калина, тополя, голубка, зозуля. Характеризуючи образи своїх героїнь, він вживає зменшено-пестливі суфікси, що характерно для фольклору. Т. Шевченко не моделює у своїх творах образи жіночих індивідуальностей, він показує просту нещасну жінку, дівчину, люблячу матір – образи-типи, що багатьма своїми аспектами тяжіють до фольклорної традиції. Жіночі образи є ледь-ледь оживленими, запозиченими із усної народної творчості. З народних пісень, балад, билин перед нами постають образи дівчат-покриток, жінок, що важко працюють, жінок-матерів, синів яких забрали в рекрути, хати-пустки, розриті могили.

Можна доповнити перелік названих попередніми дослідниками фемінних рис Т. Шевченка спонтанністю, чуттєвістю, а також підкреслити суб'єктивізм, емоційність, підвищений ліризм самовираження. Для Т. Шевченка більш характерно виразити свої почуття, переживання, симпатії й антипатії, захоплення й обурення, аніж раціонально осмислювати трагічний хід історії. У його творчості суб'єктивні емоції й жадання притлумлюють спроби розумового, концептуального осягнення [5, с. 87]. Навіть у зверненні автора до маскулінного козацького світу можемо віднайти ознаки фемінного світогляду. Зображаючи чоловічий світ, поет підносить минулу козацьку славу. Але водночас відчуває «синівську» провину за сучасні йому поневіряння й випробовування «матері-України» [2, с. 78].

Аналізуючи сучасну Шевченкові Україну, незмінними атрибутами якої є жіноча слабкість та безвольність, і чоловічість як даремну активність (козацтво, гайдамацтво), що помножує братовбивчий гріх, – О. Забужко визначає гендерну національну символізацію як світ «покритки» і «москаля». Щоб змінити вже усталену ситуацію, необхідно «розкувати сестру» і «не дати матері в руках у ката пропадати» [10, с. 110], – і таким чином відновити раніше порушену божу рівновагу [3, с. 61].

Шевченкова Україна визначається в жіночій слабкості та безвольності, що стає загалом характерною рисою цілого національного світу: «Дівчаток москалі украли / А хлопців в москалі забрали» [10, с. 292].

У ліриці Тараса Шевченка загострена феміністична проблема – проблема самозвільнення й самоствердження жінки, проблема духовної жіночої свободи, що є проблемою власного жіночого вибору, жіночого волевиявлення. Адже серед героїнь творів письменника є такі, що самі пішли до пана в палати, їх ніхто не примушував, а отже, вони самі обрали свою долю («Відьма», «Слепая»). Як підкреслювала ідеолог українського фемінізму Н. Кобринська: «Ніхто не може звільнити жінку, крім неї самої» [4, с. 50].

У моделі «українська покритка – чужинець-москаль» ситуація набуває ще й символічного національно-історичного смислу – поневоленої, «піддуреної» України та імперської Росії («Катерина», «Наймичка»). Попри це в Т. Шевченка присутня загальнолюдська символізація жіночо-чоловічого світу, яка виростає з тієї ж національної за змістом «Катерини», де москаль втілює ідею чоловічої влади, що посилюється імперською законністю, а українська покритка – найбільш увиразнене подвійне поневолення, – жінка «битого народу» [4, с. 52]. Проте для розуміння поетичного світу Шевченка є дуже важливим, що чоловік – злоносій не тому лише, що він москаль, чужинець, а тому, що він чужинець, загарбник в емоційному світі серця. Тут скоріше маємо справу з символізацією «чоловічого» смислу (а справжній чоловічий смисл був реально представлений імперською силою). Тому протистояння чоловічого й жіночого в текстах Шевченка виявляє український кордоцентричний і водночас загальнолюдський, гуманно-фемінний смисл Шевченкової творчості.

У своїх ідеальних інтенціях Т. Шевченко звертається до природної жіночності, що символізує чисту ідеальну чутливість, не зіпсовану цивілізацією. Уся його поезія ґрунтується на ній. Тому поет співає, плаче, ридас, репрезентуючи різні афективні стани фемінної душі. Поет також звертається до дівчат, посилає їм свої твори, надіється, що вони єдині його «зрозуміють» («Марина», «Катерина»), тобто відчують серцем. Уся його поезія прагне вберегти таку природну чуттєвість перед загрозою цивілізаційного «гвалту» [4, с. 54].

Коло сюжетів, у які Т. Шевченко вводить жіночі образи, типологічно досить обмежене. На наш погляд, у творчості поета можна умовно виділити ряд сюжетно-тематичних схем, у яких фігурують жіночі образи: 1) тема зведення селянської дівчини («Причинна», «Катерина», «Наймичка», «Утоплена»); 2) нещастя дівчини-сироти («Думка», «Марина», «Якби мені черевики», «Утоплена»); 3) гармонійна краса жінки-матері («Слепая», «Сова», «Відьма», «Княгиня»); 4) образ Божої Матері як втілення вищої справедливості («Марія», «Неофіти»).

Окрему увагу автор приділяє постатям героїнь, зраджених, зведених у результаті несправедливості, розчакнутості світу, у тому числі й фемінно-маскулітної. «Покритництво», – стверджує Ю. Барабаш, – постає в Шевченка у трьох аспектах: у соціальному – як одне з потворних породжень колоніального кріпосництва, знак його – і ширше, кріпосницької імперії в цілому – аморальності, духовного каліцтва; в аспекті екзистенційному – як свідчення глобальної недосконалості світобудови й людської природи, невлаштованості «існування-в-світі»; нарешті, у

третьому аспекті, психологічному, ба психоаналітичному, тісно пов'язаному з двома попередніми, «покритництво» це скрайня форма «антилюбові-перверсії», вияв темних процесів у людському несвідомому, через що мотив покритки часто-густо переплітається з мотивами згвалтування, інцесту» («Слепая», «Відьма») [2, с. 80].

Образ матері може бути як конкретним (мати, яка опікується господарством), так і узагальненим (мати-Україна, котра володіє родом, землею, Україною). Для того, щоб стати матір'ю, жінці недостатньо пройти через фізичний акт народження дитини. Не усвідомивши материнства, вона залишається дочкою, що переймається чоловіком, але не бере на себе соціальної відповідальності матері, дружини. Як наприклад, Титарівна, яка позбавляє життя свого сина внаслідок спілкування з Микитою. Отже, часто дочка не переходить у соціальний статус матері, бо не одружується й відмовляється від дитини («Катерина»), або ж убиває її («Утоплена»). Утім, як і син у Т. Шевченка може і повинен стати батьком, так і дочка (у тому числі покритка) повинна стати матір'ю, пройшовши шлях духовного очищення любов'ю («Наймичка», «Марія»). Архетипи матері й дочки, крім представлення в конкретних жіночих образах, утілюють протистояння матері-України і її дочок, що легковажно завдали їй шкоди, як наприклад, три пташечки-душі з «Великого льоху». Своєрідно архетипи матері й дочки проступають у віршах «Муза» і «Слава». Зокрема, Муза об'єднує материнські риси, вона дбайлива, сповиває, колихає, дбає про свою дитину (поета). Образ слави наближається до архетипу дочки, яка забарила до поета, поки з іншими «по шинках хилилась».

Яскраво представлений Т. Шевченком образ рівної чоловікові жінки, його посестри, яка разом із ним долає всі труднощі («Ти не лукавила зо мною, / Ти другом, братом і сестрою / Сіромі стала» [10, с. 63]). Цей образ чи не найближчий також до загального архетипу Аніми – ідеального втілення жіночої частини чоловічої психіки, що пройшла з ним до кінця земного життя, щоб разом рушити у далеку дорогу до Бога («Чи не покинуть нам, небого...»).

Архетип ясновидиці у Тараса Шевченка займає прикметне місце. Це відьми, знахарки, вішунки, які володіють особливими дарами, вміннями і знаннями. Визначальним є те, що – на протигагу патріархальній традиції – вони не критикуються, не засуджуються. Наприклад, Відьма з однойменної поеми – позитивна героїня, яка молиться Богу, навчає дівчат, лікує болящих, ділиться з убогими останніми крихтами.

Особливості створених Т. Шевченком жіночих і чоловічих характерів постають із особливостей менталітету, національної історії та культури. Будучи наділені архетипними рисами, жіночі образи в ліриці поета наділені також авторськими конотаціями. Різноманіття чоловічих і жіночих образів присутнє як у межах одного типу, так і завдяки поєднанню у межах образу різнотипних рис. Почасти синтезувальним началом виступає сам автор, який постає і в чоловічих, і в жіночих гендерних ролях [2, с. 92].

Звеличуючи жіночність, Т. Шевченко творить образ Богоматері, матріархалізує християнство. Усі Шевченкові покритки йдуть шляхом піднесення до цього образу – образу Богоматері. А національний ідеал виражається в єдності духовно сильної матері й праведного сина. «Тобто у Шевченка виявляє себе романтична аристократична символізація, що відсилає до сина Національного, який творить себе для України як батьківське Велике Слово. Така символізація передбачає наближення образу поета до Христа» [2, с. 65]. Т. Шевченко розхитує дуалізм традиційного класичного мислення, що виходить з християнської доктрини, а саме, коли за чоловіком мислиться духовна сутність, а за жінкою – гріхозна, тілесна. Шевченко переводить християнський міф в жіночу перспективу «тіла» і чуття. Це обумовлює більш вагому постать Богоматері, ніж Богочоловіка [4, с. 55].

Отже, Т. Шевченко, моделюючи український світ як рід-сім'ю з культом Матері, протиставив його цивілізації в російсько-імперській формі: цивілізацію як узаконену владу чоловічого над жіночим символічно втілювала ситуація гвалту, в якій жіноча доля визначалася чоловічим насильством і перевагою. Т. Шевченко таким чином захищав фемінний український світ перед загрозою цивілізаційного поступу, перед жорстокістю чоловіка.

Література:

1. Аніщук Н.В. Виникнення та сутність феномена ґендерного насильства: історико-правовий екскурс / Н.В. Аніщук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 30. – С. 456-460.
2. Гончар Ю. Сердечний рай (Гендерні аспекти художнього світу Тараса Шевченка) / Юлія Гончар. – Черкаси, 2009. – 184 с.
3. Забужко О. Шевченків міф України / О. Забужко. – К. : Факт. – 148 с.
4. Зборовська Н. (Ільницька М.). Феміністичні роздуми: на карнавалі мертвих поцілунків / Ніла Зборовська (Марія Ільницька). – Львів: Літопис, 1999. – 336 с.
5. Нахлік Є. Доля – LOS – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики / Євген Нахлік. – Львів, 2003. – 570 с. – (Літературознавчі студії; Вип. 8).
6. Основи теорії ґендеру : навчальний посібник. – К. : К.І.С. – 2004. – 536 с.
7. Де Бовуар Сімона. Друга стаття / Сімона де Бовуар. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 400 с.

8. Де Бовуар Сімона. Друга стаття / Сімона де Бовуар. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 400 с.
9. Чухим Н. Проблеми і перспективи феміністичної теорії / Наталія Чухим // Гендер і культура : зб. ст. / упоряд. В. Агаєва, С. Оксамитна. – К. : Факт, 2001. – С. 94 – 102.
10. Шевченко Т. Усі твори в одному томі / Т. Шевченко. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 824 с.